

Վերջացնելով յօդուածս՝ պէտք է յիշեմ, որ VII գլուխը ամբողջապէս մի միաթարական օաղիս է կազմում այդ դրականական անապատի մէջ և յոյս է տալիս, որ ապագայում գուցէ գրելու ձիրք զարգանայ պ. Եսայեանի մէջ, եթէ նա առայժմ հրաժարուի գրքեր տպելու անսփառութիւնից և լուրջ կերպով պատրաստուի գեղարուեստագէտի լուրջ կոչման համար:

Տ. Թ.

Bernard Stern: „JUNGTÜRKEN UND VERSCHWÖRER. Dis innere hage der Türkei unter Abdul Hamid II», 263 s.
 Քերեհարդ Չսերե. ՎԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԹԻՒՐԿԵՐԸ ԵՒ ԴԱՒԱԴԻՐՆԵՐԸ, Թիւրքիայի ներքին դրութիւնը Աբդուլ Համիդ II-ի իշխանութեան տակ:

Մահմեդական տարրը եւ դժգոհ է Թիւրքիայի ներկայ վիճակից. բայց այդ դժգոհութիւնը հայրենասիրութեան հետ է չաղախուած: Այդ դժգոհ հայրենասէրները յայտնի են «երիտասարդ թիւրքեր» անունով:

Դրանց աչքում հայրենի երկիրն իր պետական կազմակերպութեամբ ներկայացնում էր մի անկազմ ու անկերպարան երկիր, հարստահարութեան ասպարէզ, պաշտօնական ու ոչ պաշտօնական յափշտակութիւնների ենթակայ: Ի՞նչ էին անում դրա հանդէպ երկրի կառավարիչները, իշխանաւորները, որոնք այդ նոր հոսանքին հակառակ սկսեցին իրանց անուանել «ծերունի թիւրքեր»: Նրանք ոչ մահմեդական թիւրքահպատակներին դարձրել էին «ռայեա», նրանց բոլորովին կղզիացրել էին և այդպիսով առաջ բերել իրար կողք-կողքի ապրող, բայց թշնամի ու խորթ տարրեր՝ մահմեդականներ ու «ռայեաներ»: Այս վերջիններս զօրել էին քաղաքացիական շատ ու շատ իրաւունքներից, թէև կրում էին տնտեսական ամենածանր բեռը, Պետական այդ դործիչների նպատակն էր մուսլէմների ձեռքով ճնշելով ռայեաններին՝ միշտ հպատակութեան մէջ պահել նրանց:

Իսկ «երիտասարդ թիւրքերը» հիմնովին սխալ ու չլասակար էին համարում այդ ուղղութիւնը և դրա փոխարէն առաջարկում իրանց ծրագիրը, որի հիմքը հետեւեալն է.— Օսմանեան պետութիւնը բարեկարգել և վերակազմել այն ձևով, այնպիսի հիմունքներով, որ նրա բազմացեղ, բազմակրօն, տարբեր տար-

բերը ժամանակի ընթացքում ձուլուեն, միանան և առաջացրենն մի զանգուած, ամբողջական մի մարմին: Խորթ ու թշնամի ժողովուրդների միջի խորութիւնը վերացնել, փոխադարձ ասեղութիւնը ջնջել, նրանց ինքնութոյնութեան նպաստող արտոնութիւններն ու սովորոյթները արմատախիլ անել և այդպիսով ստեղծել մի ամբողջութիւն՝ միենոյն ձգտումներով, հիմնարկութիւններով ու իղէալով: Այլևս լինելու չեն հայ, թիւրք, յոյն, բուլգար, սերբ, դրուզ, քիւրդ և այլ ազգեր. այլ այդ բոլորի փոխարէն լինելու են «օտոտմաններ»՝ ընդհանուր հայրենիքի— թիւրքիայի բարօրութեան ու բարգաւաճման համար աշխատող հպատակներ: Եթէ աւելի կարճ ասելու լինենք, պէտք է երիտասարդ թիւրքերի հիմնական սկզբունքը ձևակերպենք այսպէս. «մի ազգ, մի լեզու, մի կրօն և մի հայրենիք— թիւրքիա»:

Այդ սկզբունքի վրայ է հիմնուած տխրահռչակ «Օսմանեան սահմանադրութիւնը», որ հաստատուեց Աբդուլ Համիդի ձեռքով և նրա ձեռքով էլ մեռած տառ մնաց:

Այդ է «երիտասարդ թիւրքերի» փայփայած հեռանկարը, այդ է նրանց տենչացած հեռաւոր ապագան, որքան էլ որ ազատամիտ ու լուսաւոր գաղափարներով համեմուած, քօղարկուած լինի այդ հիմնական տենչանքը:

Այդպիսի ծրագիր կազմելու համար նրանք աչքի առաջ ունէին ուրիշ ազգերի ու պետութիւնների օրինակը: Նրանք ամենց շատ Ֆրանսիայի հետ էին չփեւծ, ուստի և ամենից շատ նրա անցեալի ու ներկայի փորձերից էին օգտուել աշխատում: Շատ ժամանակ չէ, մտածում էին նրանք, որ Ֆրանսիան էլ բաժանուած էր՝ տարբեր միութիւնների, տարբեր ցեղերի, որոնցից իւրաքանչիւրն ունէր իր ինքնութոյն կենցաղը, անցեալը, իր տարբեր լեզուն, սովորոյթներն ու ձգտումները. հիւսիսային Ֆրանսիայի բնակիչը խորթ էր հարաւայինի համար և արեւելքինը— արեւմուտքի համար և այլն: Բայց շնորհիւ կենտրոնական Ile de France-ի ձեռք առած խելացի միջոցների, հաստատած նպատակայարմար օրէնքների ու հիմնարկութիւնների՝ այդ բոլորը չքացաւ ժամանակի ընթացքում՝ տեղի տալով մի ընդհանուր հոսանքի, որը և ստեղծեց ժամանակակից Ֆրանսիան, մի ազգային գաղափարով, մի ընդհանուր հայրենասիրական զգացմունքով տողորուած Ֆրանսիան:

Եթէ այդպիսի տրանսֆորմացիան հնարաւոր էր Ֆրանսիայում, ինչո՞ւ նոյնը չէր կարելի իրագործել և թիւրքիայում, որը պակաս չէր առաջինից թէ սահմանների ընդարձակութեամբ և թէ փառապանծ անցեալով: Այդպէս էին դատում

երիտասարդ թիւրքերը, և այդ մարերը քաջալերում էին նրանց։

Սակայն այդ բոլորն իրագործելու համար հարկաւոր էր կերպարանաւորել տիրող կարգերը, որի ջերմ պաշտպանն ու հովանաւորն էր սուլթանական կառավարութիւնն իր ամբողջ բեփրմով, իր վարչական կեղեքիչ սիստեմով։ Պարզ է ուրեմն, որ ամենից առաջ հէնց այդ կառավարութիւնը պէտք է խիստ հալածանք սկսէր ազատամիտ թիւրքերի դէմ։

Այդպէս էլ եղաւ։ Կարճ ժամանակամիջոցում երիտասարդ թիւրքերի միջից դուրս եկան տաղանդաւոր պետական գործիչներ (Ռէշիդ, Փուադ, Ալի, Ջէմալ և Միդհատ փաշաները)՝ բաբենորոգչական ջանքերով, սակայն այդ բոլոր ջանքերն ապարդիւն մնային, և այդ գործիչները միմեանց յետեւից դո՛ւ գնացին սուլթանական հալածանքներին։

Եւ այդ հալածանքները տարիների ընթացքում աւելի ու աւելի զարգացան և վերջերս հասան իրանց գագաթնակէտին՝ հայրենիքից տարագիր դարձնելով հարիւրաւոր «երիտասարդ թիւրքերի»։ Բայց չը նայելով ձեռք առած բացառիկ խստութիւններին, չարժուժը օրէցօր ուժեղանում է և աւելի ու աւելի է սպառնական կերպարանք ստանում։ Նրա հոսանքը զրաւել է ոչ միայն հասարակ արհեստաւորների, այլև թիւրք քաղաքագէտների, ժուրնալիստների, զինուորականների, հոգևորականների, ուսանողների, բժիշկների, փաստաբանների, եայնս։ Այդպիսի մասսայական շարժման դէմ սուլթան Համիդը գործադրում է իր սովորական դէնքը—իրադէները, մերթ սպառնալիք կարգալով, մերթ համոզել աշխատելով։ Օրինակ, անցեալ տարի յուլիսին նա մի չըջաբերական իրադէտով ի միջի այլոց գրում է.— «Մի քանի մարդիկ, որոնք պետութեանը և երկրին չարիք են կամենում, իրանց անուանում են «երիտասարդ թիւրքեր», որպէսզի անմիաբանութիւն ու երկպառակութիւն սերմանեն և մի ֆրակցիա կամ կուսակցութիւն ստեղծեն։ Այդ պատճառով կայսերական իրադէտով բոլոր պաշտօնեաներին և պետութեան հպատակներին արգելւում է «երիտասարդ թիւրք» բառերը արտասանել և տարածել»...

Բայց այդպիսի «արգելքները» մնում են միայն դատարկ բռնք, իսկ չարժուժը հետզհետէ զօրեղանում է՝ Դամոկլեան սրի նման կախուած մնալով Աբդուլ-Համիդի գլխին։ Երբ բողոք ու դժգոհութիւն են արտայայտում «գեաւուր» հայերն ու մակեդոնացիները, այն ժամանակ Համիդը կարող է այդ բողոքը արեան գետերի, դիակների կոյտերի տակ խեղդել և դիպլոմատ Եւրոպային ասել, թէ յեղափոխականներն են մեղաւոր։ Իսկ

լինչ ասել, երբ նոյնանման դժգոհութիւն արտայայտում են իսլամի հարազատ զաւակները: Այս դէպքում մասնայական կոտորածների մասին մտածելն անգամ աւելորդ է. մնում են անհատական հալածանքներն ու բանտարկութիւնները: Եւ սուլթանական կառավարութիւնը եռանդով գործադրում է այդ միջոցը:

Գրքիս հեղինակը—Շտերն՝ երկար տարիներ իբրեւ „Berliner Tageblatt“-ի և «Neue-Freie Presse»-ի թղթակից՝ ապրել է Պոլսում, ականատես է եղել կատարուած դէպքերին, չի տեսել է պետական գործիչների ու երիտասարդ թիւրքերի հետ և ապա այդ բոլորից յետոյ հեղինակել է իր հետաքրքրաշարժ աշխատութիւնը, որ բաւական ամփոփ կերպով պատկերացնում է երիտասարդ թիւրքերի ծագումը, զարգացումը և ներկայ կացութիւնը:

«Գրքիս առաջին հրատարակութիւնը, ասում է նա, լոյս տեսնելուց առաջ արգելուեց Ելզըզ-Քէոսկի կողմից: Այդ պատճառով ես առիթից դրդուած եմ նոր հրատարակութեան նախաբանում յայտնել, որ ես ոչ թէ թշնամի եմ Աբդուլ-Համիդի անձնաւորութեան, այլ նրա յարգողն եմ... Երիտասարդ թիւրքերի գործունէութիւնն ուղղուած է ոչ թէ սուլթանի անձնաւորութեան դէմ, որ իբրեւ խալիֆ՝ սուրբ ու անձեռնմխելի է, այլ նրա խորհրդատուների դէմ, որոնք դէպի կորուստ են մղում պետութիւնը: Դա մի շարժում է, որի նպատակն է ոչ թէ սուլթանին գահընկեց անելը, այլ շրջապատողների բռնապետութիւնն ու սանձարձակութիւնը ոչնչացնել, սուլթանին նրանց ճանկերից ազատել և այդպիսով ազգը, պետութիւնը և սուլթանին փրկել»...

Փոքրիկ առաջաբանից յետոյ պ. Շտերն անցնում է բուն խնդրին և առաջ է քաշում թիւրքիայի ներքին կեանքը Սուլթան-Մահմուդի, Աբդուլ-Մէջիդի, Աբդուլ-Ազիզի և վերջապէս Աբդուլ-Համիդի օրերում, աշխատելով պաշտպանել այն միտքը, թէ իսլամական կրօնը հակառակ չէ բարենորոգումներին, թէ թիւրքիան կարող է վերածնունդ, միայն հարկաւոր է ժամանակ տալ և ամենից առաջ կենտրոնական բարձր իշխանութիւնը բարեփոխել...

Ժամանակ տալ... բայց պ. Շտերն մոռանում է, որ հէնց այդ ժամանակ տալն է չարիքն իր գազաթնակէտին հասցրել և ներկայ դրութիւնն առաջացրել, որ դա է թիւրքապատակների յոյսը կտրել և սեփական ոյժերով գործելու ճանապարհի վրայ կանգնեցնել: Եւ եթէ հին սխտեմը սրանից յետոյ էլ չարունակուի, այն ժամանակ աւելի կ'արագանայ վերջնական կատաստրոֆը, և թիւրքիան կը վերակազմուի ոչ թէ վերելից, այլ ներ-

քերից—ժողովրդի ձեռքով: Այդպէս է թելադրում պատմական անհրաժեշտութիւնը, այդ է առում երկրի ներկայ ընթացքը:

Ե. ԹՈՓՉԵԱՆ

ՆՈՐ ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ

1) Մ. Շովրեան, Գրախօսականք Մոսկուայի Կայսերական Հնագիտական Ընկերութեան հրատարակութեանց վրայ, Վենետիկ, 1902 թ.:

2) Հայ որբերու Բարիզի առեագումը, Լոնդոն, 1903 թ.:

3) Լէօ, Գրիգոր Արծրունի, հ. II., Թիֆլիս, 1903 թ., գինն է 3 հատորի 3 ր., ճանապարհածախսով 4 ր.:

4) Ինգլիս., Խեցիներ ժողովող Սենեոր Գողովի պանդըխտութիւնը, Շուշի, 1903 թ., գինն է 10 կոպ.:

5) Grigor Chalathiantz. War Artasches von Armenien der Besieger des Krösus?

6) Լէօ, Թաթախման գիշերը, Թիֆլիս, 1903 թ., գինն է 5 կոպէկ:

7) Տիգրան Նաւասարդեանց, Ժողովածու հայ-ժողովրդական հէքիաթներ, X-րդ գիրք, Թիֆլիս, 1903 թ., գինն է 50 կ.:

8) Տիգրան Նաւասարդեանց, Բառգիրք Արարատեան բարբառի, Թիֆլիս, 1903 թ., գինն է 50 կ.: